

6. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. Львів, 1998. 224 с.
7. Куштан Д. П., Петраускас О. В. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000–2003 рр.). *Oium*. 2011. Вип. 1. С. 178–232.
8. Петраускас О. В., Коваль О. А. Житло з ранньослов'янськими елементами на черняхівському поселенні біля Комарова. *In Sclavenia terra*. 2016. Вип. 1. С. 41–57.
9. Петраускас О. В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. *Oium*. 2014. Вип. 4. С. 165–184.
10. Петраускас О. В. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугайка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 2018. № 2. С. 22–41.
11. Покровська О. Ф. Поселення VIII–VI ст. до н. е. на Тясміні. *Археологія*. 1952. Вип. 7. С. 43–65.
12. Шовкопляс І. Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*. 1954. Вип. 9. С. 98–105.

Starenkyi I. O., Boltaniuk P. A. Archaeological exploration in the vicinity of the village of Bahovitsa, Kamiianets-Podilskyi district, in 2019 (New Farm Tract)

The article highlights the results of archaeological excavations at a newly discovered settlement north of the village of Bahovitsa, Kamiianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region in the New Farm (Boiarskyi Farm) tract. The settlement was opened in April 2019 and surveyed by the Kamiianets-Podilskyi Archaeological Expedition of the State Historical Museum-Reserve (trial trenching was held by Ihor Starenkyi, Petro Boltaniuk, Evhenii Levinson). It was established that the settlement is multilayered and has five chronological horizons: Trypillian culture, early Iron Age, Cherniakhiv culture, Prague-Korchak culture and Old Rus period of 12–13 centuries. The settlement is located mainly on the left bank of the Bila Krynychka Stream – the right tributary of the Bahovitsa River. In ancient times, this area probably had a difficult terrain, as numerous ravines destroyed by agricultural work are still visible in the area. A relatively small part of the settlement is wetland. Most of its territory is ruined. In places, the cultural layer is completely destroyed. In addition, there are numerous traces of the activities of “black archaeologists”. Trypillian culture is represented by small fragments of ceramics and flint tools. Actually, this did not allow us to determine the stage and the local group. Several fragments of early Iron Age pottery were also found. Unfortunately, the small size and fragmentation of the material do not make it possible to assign it to Cherniakhiv culture or Early Scythian times. A relatively small number of fragments of ceramic products, which can probably be attributed to Prague-Korchak culture, as well as single fragments of ceramics of ancient times, were also found. At the same time, most of the material found is attributed to Cherniakhiv culture in the chronological framework of its highest development (3 – the first half of the 5th century). The finds are represented by fragments of pots, bowls, jugs, pithos, a glass cup.

Key words: Bahovitsa, settlement, archaeological exploration, Trypillian culture, early Iron Age, Cherniakhiv culture, Prague-Korchak culture, ancient Rus time.

REFERENS

1. Baran, V. D. (1998). *Slovianske poselennia seredyny I tysiacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri*. [Slavic settlement of the mid-first millennium AD near the village Teremtsi on the Dniester]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vynokur, I. S. (1972). *Istoriia ta kultura cherniakhivskykh plemen Dnistro-Dniprovskoho mezhyruchchia II–V stolit n. e.* [History and culture of Chernyakhiv tribes of the Dniester-Dnieper inter-rivers II–V centuries BC.]. Kyiv: Kyivskyi polihrafichnyi kombinat. [in Ukrainian].
3. Vynokur, I. S., Horishnii, P. A. (1994). *Bakota. Stolytsia davnorusskoho Poryz'ia*. [Bakota. The capital of the Old Russian Lowerlands]. Kamianets-Podilskyi: Tsentri podillieznavstva. [in Ukrainian].
4. Hutsal, A. F. (1979). *Novi pamiatky rannoho zaliznogo viku v Serednomu Podnistrovi (rozvidky 1968–1969 rr.)* [New Early Iron Age monuments in the Middle Podnistrovia (exploration 1968–1969)]. *Arkheolohiia*, issue 31, pp. 65–75. [in Ukrainian].
5. Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shyshkyn, R. G., Petrauskas, A. V. (2007) *Pamiatnyky arkheologiyi pozdnerymyskogo vremeni Pravoberezhnoi Kyevshchyny* [Monuments of archeology of the late Roman time of the Right-Bank of Kiev region]. Kyiv: KNT. [in Russian].
6. Krushelnitska, L. I. (1998). *Chornoliska kultura Serednoho Prydnistrovia*. [Chornoliska culture of Middle Prydnistrovia]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Kushtan, D. P., Petrauskas, O. V. (2011). *Mohylnyk cherniakhivskoi kultury Cherkasy-Tsentr (za materialamy rozkopok 2000–2003 rr.)* [Cherniakhiv Culture Cemetery Cherkasy Center (based on excavations from 2000–2003)]. *Oium*, issue 1, pp. 178–232. [in Ukrainian].
8. Petrauskas, O. V., Koval, O. A. (2016). *Zhytlo z rannoslovianskymy elementamy na cherniakhivskomu poselenni bilia Komarova* [Housing

with early Slavic elements in Chernyakhiv settlement near Komarov]. *In Sclavenia terra*, issue 1, pp. 41–57. [in Ukrainian].

9. Petrauskas, O. V. (2014). *Deiaki pidsumky doslidzhen kompleksu pamiatok piznorymskoho chasu bilia s. Komariv*. [Some results of a study of the Late Roman Monuments near the village Komariv]. *Oium*, issue 4, pp. 165–184. [in Ukrainian].

10. Petrauskas, O. V. (2018). *Mohylnyk ta poselennia cherniakhivskoi kultury Velyka Buhayka v systemi starozhytnosti Serednoho Podniprov'ia* [The burial ground and settlement of Chernyakhiv culture Velyka Buhayka in the system of antiquities of the Middle Dnieper]. *Arkheolohiia*, 2, pp. 22–41. [in Ukrainian].

11. Pokrovska, Ye. F. (1952). *Poselennia VIII–VI st. do n. e. na Tiasmyni* [Settlements of VIII–VI centuries BC Tyasmin]. *Arkheolohiia*, issue 7, pp. 43–65. [in Ukrainian].

12. Shovkopliias, I. H. (1954). *Poselennia rannoskifskoho chasu na Serednomu Dnistri* [Early Scythian settlement on the Middle Dniester]. *Arkheolohiia*, issue 9, pp. 98–105. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 81'373.21–112(477:56)«03/06»

К.М. Тищенко

ТОПОНІМИ БИСТРИК, БІЛОКОПИТОВЕ, ШАЛИГИНЕ, ЯСТРУБЩИНА ВИНІКЛИ У АРАБО-ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЧАС

Помічено зв'язок групи топонімів Жаб'є з ім'ям м. Jabiya Джабія, столиці асанидів (арабів-християн і федератів Візантії у VI ст.). Це сприяє розумінню того, чим були історично пов'язані усі досі відомі репліки в Україні від прототипів з Палестини й Сирії візантійського часу, – починаючи з зауважених ще у XIX ст. Трипілля й Халеп'я. У такому разі топооснови Копит-, Бистр-, Яструб- і Шалиг- мають бути репліками сирійської назви м. Джабія – Габіта, імен нп Бустра у Палестині і Ясріб (тепер Медіна) в Аравії та геноніма салихидів – федератів Візантії у V ст. Наявні у цих же контекстах топооснови, схожі на імена реалії ісламу, постають тепер не як синхронний, а як хронологічно наступний пласт виявленого цілого, даючи нове уявлення про складність історичного процесу у Наддніпрянщині у переламні післячерняхівські часи IV–VIII ст.

Ключові слова: р. Бистрик, нп Білокопитове, Шалигине, Яструбщина; Візантія, Халіфат, Сирія, Палестина; араби-християни, топонімія України, мовні контакти.

Тема дослідження виділена з ширших студій топонімічного сліду арабів-християн IV–VI ст. у Східній і Центральній Європі [1]. Їхню історію вивчала у 1960-х рр. акад. Н.В. Пігулевська (1894–1970) [2], однак її праці згадують рідко, адже донедавна звичайними були уявлення про арабів виключно як про мусульман. Пошукова ситуація почала якісно змінюватися по оприлюдненні семи томів досліджень історика Ірфана Шахида (1926–2016).

Арабські федерати Візантії. У своїй фундаментальній праці [3; 4; 5; 6], що стала змістом його життя, І. Шахид на величезному фактажі відтворив панораму арабської історії трьох століть перед появою ісламу, коли араби вже мали писемність, були рівними християнами, а прикор-

донні з Візантією арабські племена Леванту ще й служили федератами Імперії. Було детально вивчено занедбану ділянку історії, коли «Візантія мала серед арабських племен три групи федератів за три століття: танухидів у четвертому столітті, салихидів у п'ятому і гасанідів у шостому» [3, с. xvi]. У IV–VII ст. араби-союзники Риму були фанатично віддані християнству, шанували апостола Хому, Св. Сергія, ченців, були пов'язані з багатьма монастирями. Першими федератами стали у IV ст. **танухиди**. Вони допомагали Риму флотом і кіннотою у його війнах проти готів, але далі за Феодосія I (імп. 379–395) повстали проти Візантії. У V ст. арабськими федератами Візантії стають **салихиди**. Перемигши танухидів, що домінували у IV ст., вони самі на початку VI ст. зазнали поразки від **гасанідів** та поступилися їм місцем. Дотепер слід тих часів зберігся і в Леванті. Преторій для своєї кінноти під Росафою збудував танухид Мундир. Назва джерела 'Айн аль-Саліхі – рідкісний приклад пам'яті про салихидів у Йорданії [4, с. 593].

Експансія молодого ісламської держави поклатала край союзнитву гасанідів і Візантії, а далі спричинила початок занепаду самої імперії. 632 р. помер Пророк Мухаммад, і халіфом став Абу Бакр. 634 р. халіфом став Омар, який розпочав війну проти Візантії. Восени взято місто Бустра; далі греки зазнали поразки від арабів на р. Yarmuk Ярмук (*Hieromach*) біля Джабії, а невдовзі ще однієї під м. Фігль. 635 р. підкорено Йорданію, капітулював Дамаск і через рік Єрусалим; 636 р. завойовано північ Сирії; місто Яраш узяв проводир Шурабіль [7, с. 462].

Початковий поштовх темі теперішньої статті надала ідентифікація вказаного у I. Шахида ім'я столиці гасанідів Jābiya Джабія як прототипу топонімів-реплік в Україні групи *Жаб'є* (> 20 назв: *Жеб'є* «Верховина» ІФ, *Жабка* См, *Жаботин* Чк тощо) [1]. Це знецінило наше старе пояснення від назви р. Заб, місця доленосної битви аббасидів з омейядами 750 р. У зв'язку з новим розумінням основи Жаб- було розшукано перші репліки генонімів арабів-християн (*Станишівка* Жт, *Вел. Салиха* Хм, *Хасанівка* Пл). Далі у пошуках супутніх фактів були залучені праці з історичної топоніміки Близького Сходу Г. Лестренджа [7; 8], де викладено й топоконтекст Джабії за римськими, візантійськими та арабськими джерелами.

З книг Г. Лестренджа видно, що найближче оточення Джабії (Палестина, Фінікія, Ліван) включало, зокрема, міста 'Asqalan Аскалан, Dimashq Дамаск, Fihl Фіхль, Quds (Bayt al-Maqdis) Єрусалим, Geras-/ Jarash Джараш; гори ḤAWRĀN аль-Хауран, JIBAL Джибал; сюди ж етноніми арабів і греків. У дальшому контексті Джабії були Сирія і Аравія: міста Callinicum/ Raqqa Каллінік/ Ракка, Halab Алеппо, Tripolis Триполіс, Laodicaea/ Ladhīq Лаодікея, Palmyra Пальмира, Raṣāfa/ Sergiopolis Росафа, Yathrib/ Medina Медіна; хоронім Bilad al-SHAM Шам/ SURIYEH Сирія; антропоніми – Heraclius Іраклій, Shurahbil Шурабіль.

Вірогідні репліки щойно перелічених прототипів в Україні станом на 2019 р.: *Осколонівка*, *Скалонівка*, *Дамаски*,

Демешківці, *Фиголівка*, група назв від основ *Куц-*, *Магдин*, *Ярош-і* (4), *-івка* (4), основа *Гарас-*, *Гаврон-ці*, *-щина*, *Жабелівка*, *Чепелівка*, *Чепліївка*, *Араповичі*, *Арабка*, *Гречинці* та ін.; *Калинуватка* (> 80 назв), *Раки*, *Рачинці*, *Халеп'я*, *Халепці*, *Твердохліби* (3), *Трипілья* (2), *Ладижин* (6 назв), *Пальмирівка*, *Русавка*, *Росавка* (4), *Росох-а*, *-оватка*, *Сергії*, *Яструб-* (14), *Шами* / *Сурож*; *Іракліївка*, *Жеребилівка*, *Журавель*, *Журавлінка* (4 назви) [1]. Більшість цих реплік залучені нами до публікацій 2008–2011 рр.: [9; 10; 11] та ін.

Масовий арабомовний слід у топонімії Наддніпрянщини очевидний для кожного, хто знайомиться з цим матеріалом (*Араповичі*, *Арабка*, *Ропотуха*, *Риботин*, *Ризв'яна*, *Ромодан*, *Охрамівичі*, *Визирівка*, *Вакалівщина*, *Вазлуївщина*, *Сеферівка*, *Рахманів*, *Росолівка*, *Гасанівка*). Попри численні факти їх атрибуція викликає опір панівної теорії арабізмів у топонімії України: «прийнято вважати», що всі вони є наслідком пізніх контактів з татарами. Однак до татарського світу непричетні (тобто не є синхоричними) назви кількох річок *Росава* (від ім'я міста святини Св. Сергія Росафи-Сергіополя, згодом столиці халіфа Гішама) – у басейнах Росі, Десни, Дністра: Кв Миронівка; с. Блистова Чг Новг.-Сів.; р. Росава = Русава Вн Ямпіль. Лише від арабів могла прийти назва нп *Аджамка* Кр (ар. *аджам* не-араб). Століття тому В. Завитневич і О. Соболевський писали про паралелі топонімів Київщини і Сирії (*Трипілья*, *Халеп'я*) [1, с. 37] – це теж явно південний вектор зв'язків. Є і часові контраргументи: назви нп *Паталахівка* Лг (від бойового вигуку ар. *фатх Аллах*), також *Подольох* Хк, ур. *Подольох* у с. Олтар/Уралове См С.-Буда (з топонімічних матеріалів В. Шейка, Суми), *Водолага* Хк, *Водолагівка* См, г. *Паталаха* у с. Книшівка (пор. ар. *kanisah* 'церква, храм') Пл Гадяч, у XIX ст. хут. *Патолоцин* См. Усі ці назви можуть бути лише слідом джихаду VIII ст., а не татарської доби. Також у словнику низка арабізмів засвоєна не від татар: укр. *потала*, *бідолаха*, *мотлошити*, *мотлох*, *мацанура*, з *гаком* ар. *ilhaq* надлишок, *толока* ар. *talaqe* зустріч, збори, *потька*, значення слова *батьки* [12, с. 184–185].

Категоричним запереченням з боку критики було і те, що на перешкоді прямих арабо-наддніпрянських контактів завжди стояла християнська Візантія. І ось тепер це уявлення на очах застаріває. Його спростовує вже добре вивчена епоха арабів-християн, федератів Візантії (IV–VI ст.). Очевидно, що в часи Рах Вузантина араби-купці й мореплавці перебували тут без перешкод *три століття* і разом з мандрівними ченцями, сирійцями-*саракотами* [13, с. 465–468] були провідниками християнства як *християни і люди Візантії*.

У цьому фрагменті ширшої теми тепер слід показати низку новорозпізнаних ознак арабо-християнської присутності, до яких входять:

1. Слід у топонімії України реплік генонімів *танухидів*, *салихидів* і *гасанідів* в оточенні синхоричних і синхронічних назв.

2. Належність до цього фракталу назв *Білокопитове*, *Яструбщина*, *Шалигине* як реплік ойконімів *Габіта*, *Ясриб* і геноніма *салихидів*.

3. Контексти топонімів від основи *Бистр*- як сліду прототипу ойконіма *Бустра*, назви першого міста Візантії, завойованого арабами (634 р.).

(Приклади районних топоконтекстів подані далі за схемою: ● (знак початку районного топоконтексту) (*Топонім-ТЕМА*) (**прототип**) (обл. і р-н, напр., Сумська обл., Глухівський р-н) См Глухів: ^ (знак кон'юнкції: репліка-рема у найближчому сусідстві до теми); (далі кілька реплік-атрибутивів у районному сусідстві). Джерела даних: [14; 15; 16; 17]. Деталі у: [18].)

Репліки генонімів арабів-федератів Візантії. Саме у рамках *трьохсотлітніх зв'язків* того часу тільки й міг сформуватися у Наддніпрянщині під патронатом Візантії *звичайний* топонімічний слід *усіх трьох* племен-федератів. Найстаріший і найгірше збережений слід танухидів: *Танюшівка* Лг, *Станишівка* Кв 2, *Жт*, *Туники* Кв, імовірно, основи *Туч*- і *Тонк*- (припущення на підставі контекстів). Далі – ясніший слід салихидів: нп *Салиха* 2 Хм, *Солиги* Ль, *Сальниця* (кол. *Салиха*) Вн, р. *Салиха* Кв та ін. І нарешті – наймолодший і тому самоочевидний слід гасанідів: *Гасанівка* Зп, *Хасанівка* Чк, Пл (Г. Тютюнник; досі вул. *Хасанівська* у Полтаві), с. *Гасенки* Пл, *Косанове* Вн, *Косенки* См 2 та ін.

У районних топоконтекстах місцевих назв від трьох названих генонімів є репліки імен міст *Бостри*, *Каллініка/Ракки*, *Джабії*, а також *Рамазану*, *Сходу*, о. *Стампаля* в Егейському морі на шляху до Леванту. Інші репліки схожі на назви християн, агарян, сарацин, арабів, церков, мечетей, плавби, човнів та ін.:

● *СТАНИШІВКА Tanukh*- Жт Жт: ^**БИСТР**і!; ЯРОЧИЩЕ **Jarash**, П'ЯТИДУБ ^**ВОРОБ**'ївщина! **араби**, **КОРЕНІВКА**; **БУДИЛІВКА** ^**ЖАБОЧ**, **ЛУКИ**, **ГОРИНЬ агаряни**, **БУДА**, **БЕРЕЗІВКА** ^ДУБовець, **БЕРЕЗИНА**, **МУСІВКА**, **ОМЕЛЯНІВКА** ♂μλσс військо + ιαv греки (Chantraine, 475), **КАЛІНІВКА**, **ЗАРІЧАНИ**, **ПОКОСТІВКА**, **ТАРАСІВКА**, **ГРАБІВКА**;

● *Вел. САЛИХА Salih*- Хм Красилівка: ^**ДОЛИНІВЦІ**!; **БЕРЕГЕЛІ**, **МЕДІВКА**, **ЗОЗУЛИНЦІ**, **ЧЕПЕЛІВКА**, **ДУБИЩЕ**, **КАЛІНІВКА**, **ОРЛИНЦІ**, **КУЧМАНІВКА**, **РОСОЛІВЦІ** ар. **rasūl** Пророк, **ЧЕРНЕЛІВКА** ^ДУБИНА ^ПІЛИПИ ^**СОРОКОДУБИ** човни саракотів, **ЯВОРІВЦІ** габри + р. **ХОМОРА**; ● р. **САЛИХА Salih**- з с. **САЛИХА** Кв **ТАРАЩА**: **БЕРЕЗЯНКА**, **ДУБІВКА**, **КІВШУВАТА**, **ПОТОКИ**, **ЛУК'ЯНІВКА**, **ЛУКА**, р. **ЖИГАЛКА** у с. **РІЖКИ** перс. **rūzah** денний піст, **БОВКУН**, р. **БОВКУН** = **БУЛКУНЬ** XVII ст., **КИСЛІВКА**; р. **ГНИЛИЙ ТІКИЧ**; р. **КИСЛА** у с. **Степок**; ● **САЛИЩОВО** Городище+ **Salih**- у **Перемильській землі** [19, т. II, с. 316] /Вл **Горохів**/: **БЕРЕЖАНКА**, **ЖАБЧЕ** ^**СЕРГІВКА**, **ОХЛОПІВ**, **ЖУРАВНИКИ**, **ЯРІВКА**, **СОФІВКА**, **ПІДБЕРЕЗЯ**, **МИСЛИНІ** ^**КОВБАНЬ**, **УМАНЦІ**, **РАЧИН**, **БИСТРОВИЦЯ**, **РАЧИН** ^**КОЗЯТИН**, **ШКЛИНЬ**;

● **ГАСЕНКИ Hasan**- Пл Миргород: ^**ШТОМПЕЛІ Stampilia**; **ПОМОДАН** ар. **Ramadhan** піст, **КОНЮШЕВЕ** ар. **kani-sah** церква, **ШАРКІВЩИНА**, **СОРОЧИНЦІ** сарацини 2, **ЗАВОДИЩЕ**, **ПОПІВКА** ^**ГРЕМ'ЯЧА** 2, **ПОЧАПЦІ**, **МИЛАШЕНКОВЕ**, **СКИДАНКИ**, **НОВОСЕЛИЦЯ**, **ЯРМАКИ**.

Хоча приголосний -ш- часто є розвитком старішого -с- (*Шпендівка* Кв – у XIX ст. *Спендовка*; ур. *Кошогівщина* Чг ~

пор. у XIX ст. хут. *Касоговищина* Пл та ін.), – для назви *Шалигине* спочатку такої думки не було.

Згодом з вибіркового зондування було виявлено слід присутності федератів Візантії також і на Верхньому Дніпрі, Даугаві й Верхній Волзі. Так, наприклад, на Верхньому Дніпрі у Росії: ● **РОСЛАВЛЬ** ар. **rasūl** Пророк РФ Смоленск рц: ^р. **ОСТЕР**, **ЖАБИНО**, **КАГАРИЧИ**, р. і с. **ОСТРИК** ^**РАКОВКА** ^**МАЛАХОВКА**; ● **РОСЛОВЕЦ** РФ Смоленск Вязьма: у верх. р. **РОЩЕЧКА** п **БОЛДАНИ** л **ВЯЗЬМЬ**; **ГЛЕБОВО**, **ТАРАСОВО**, р. **РУЗА** ар.-перс. **rūzah** денний піст п **КАСНИ**, р. **ЧИЖОВКА** ар. **jizyah** податок [22, с. 128].

При обстеженні арабо-візантійського топонімічного сліду поблизу Твері на Верхній Волзі було зауважено гранично близький до назви Шалигина топонім Сальгино: ● д. **РОСЛАВЛЕВО** РФ Тверь **МОЛОКОВО**: на р. **РОСТОШНЯ** ^**БЕРЕЗЬЕ**, **ПАРФЕНЬЕВО**, р. **УСТРОВОЧКА** у с. **УСТРОВКА** перс. **uštūr**- 'верблюд' + **āb** 'вода', **Dih UshTURān Camel village** [30, с. 20], **АХМАТОВО** ^**БОНЯК** ^**КОСОВО!**, **КОМАРИЦЯ**, **МОТОЛОША**, **ВОРОБЬИХА**; + **РАСЛОВИНО!** ^**ЯКОВЦЕВО**. **БАБИНО**, ...**ПОЛОГИ!** **fallāh** хлібороб; ● **РАСЛОВКА** РФ Тверь **КАЛЯЗИН**: **РАКОВСКОЕ**, **СЕРКОВО** і **ЯРОСЛАВИЩИ** на р. **ЖАБНЯ!** п Волги; + **МАЛАХОВО**, **КИСЕЛЕВО**; **СОРОКИНО**, **САНДЫРЕВО**, **ВЫПОЛЗОВО**, **СЕРГОВКА** 33а, **ПОЛОЖИЛОВО!** **fallāh** хлібороб (пор. **Полошки** См), **РАССОЛОВО**, **КИРЯКОВО**, **ЛАДЫГИНО** 32в **КАЛЯЗИН**; ● **РАСЛОВО** РФ Тверь Тверь: ^**НАПРУДНОЕ**, **САЛЫГИНО!** (пор. Шалигине См); **ИЗМАЙЛОВО**; ● **РАСЛОВО** РФ Тверь **СТАРИЦА**: **ШЕПЕЛЕВО**, **ЯГОДИНО**, **ГЛЕБОВО** на р. **ЖАБНЯ** **ХЛОПОВО-ГОРОДИЩЕ**, **БЕРЕЗНИКОВО**; + **СЕРГИНО** ^**РУСОБИНО**, **ИВЕРОВСКОЕ**; ● д. **РОСЛОВИЩИ** РФ Тверь **БЕЖЕЦК**: **РОМАЧЕЕВО**, **КОРНИЦЯ**, **РАСЛОВКА**, **КОВО!**, **ГЛУШИХИНО**, **ВОРОБЬЕВО** ^**КИСЕЛКИНО**; + **РАСЛОВЬЕВО** 19а.

Топоконтексти основи Бистр-. Місто *Бустра* (Бостра) було столицею області *Хауран*, відомою в Леванті й поза ним (пор. в Україні *Гавронці* Пл, *Гавронщина* Кв). У молоді роки місто відвідав майбутній Пророк Мухаммад. *Бустра стала першим великим містом Сирії, яке завойовували араби 634 р.* Ще у спільнослов'янській мові відбувся закономірний перехід індоєвроп. -у- в -и-: укр. *миша*, *дим*, *син* продовжують прасл. *muš-*, *dyt-*, *syn-*, д.-руськ. *мышь*, *дымъ*, *сынъ*, – але пор. лат. *mūs*, *fūmus*, лит. *dūmai*, *sūnūs* (див. [20, с. 39]). Внаслідок цього топооснова-репліка **Бустра*- мала змінити звучання на *Бистра*-.

Звістка по теплому сліду про те, що родичі вчорашніх федератів вчинили напад на імперію і отримали над нею першу перемогу, завдала шкоди престижу християнства, вразила симпатиків Візантії та надихнула її недоброзичливців. Цим пояснимо поширення у теперішній топонімії України гідронімів від основи *Бистр*- (25 *Бистра*-, 5 *Бистре*-, ий 16, ик- 28, ин 1, иця 20, ш- 2, і- 2, я 2, *Бистяр* 1, разом 102 [15, с. 48–51]). Промовисті *семикратне* сусідство її з основою *Жаб*- «(1–7)» і численні сусідства з іншими діагностичними основами цього пласту:

● (1) р. **ЖабОКрик** ар. **Jābiya** + тюрк. **ок** стріла п Росі **Вн Погребище**: **БИСТРИК** **Bustra**, **ГОПЧИЦЯ**; **ПЕДОСИ Федосій I**, **САРАЖИНЦІ** ^**КУР'ЯНЦІ** ^**ЮНАШКИ**, **РОЗКОПА-**

не акк. *Raşappa*; • (2) р. *ЖабОКрик Jābiya* Жт Бердичів: р. **БИСТРИК Bustra** у с. Малі НИЗГІРці, с. **БИСТРИК Bustra**; П'ЯТИГІРка; • (3) *ЖАБче Jābiya* Вл ГОРОХІВ: **БИСТРО**-Виця **Bustra**; МЕРВа, УМАНЦІ Оман; **МИХЛин**, **МИСЛині** Міст у фаюмській вимові [13, с. 671]; ШКЛИНЬ **'Asqalon**, **ЯРІВка** араби, **ОХЛОПів** **Аглаб.іди** (800-909), **БЕРЕЖанка**, **СОФІІвка**, **КОВБАНЬ** (пор. Хк Барвінкове: р. **Кульвань** *al-Khulafā* = Ковбань!); • (4) пот. *ЖАБовець Jābiya* у смт Міжгір'я Зк: **БИСТРИЙ Bustra**, **ІЗКИ**, **ЗАВИЙка**, **СЕРГІІвка**; • (5) *ЖАБкине Jābiya* См Кролевець: ^КУБАХОВЕ р. **Кубакіб** у м. Таранда* на новому кордоні Візантії у 709–713 рр. (деталі [1, с. 39]), **ОТРОХове**, р. **БИСТРИК Bustra** пр. Реті л. Десни (у с. **БИСТРИК**) **СРІБРовщина** -бло-, **ТАРАСівка**, **ГУБАРівща**, **ЯРОВЕ**, **ПОГОРІлівка**, **НовоСЕЛИЦя**, **ГРИБАНьове**, **ХРЕЩАТик**, **ГРЕЧкине**, **ПИРОТчине**, **ЛОКНя**, **ЯРОСЛАВець**, **ЗАГОРівка**; • (6) *БілоКОПИТове* гр. βηλόσ житло або *βελό- зброя + сир. **Gabita**/ ар. Jābiya См **ГЛУХІВ**: р. **БИСТРИК Bustra** пр. Зх. Есмани л Десни «сь Быстрикомь» (1898, Русов, ОЧГ, 15) [15, с. 49]; **БЕРЕЗа**, **СЕМЕНівка**; **ШАЛИГине** ар. **Salih-**, **ПОЛОШки** ар. **fallah** хлібороб, **СОПИЧ** ар. **as-Saffah** перший халіф-аббасид, **БЕРЕЗа**; **БУДИЩа**, **ТАРАСІВЩИНА** перс. **tars** християнин ^сМОЛИне, р. і с. **ХОДУНя**, **КАЛИНівка** гр. Kallinikos/ ар. Raqqa, **ШИРОКе** ар. **shirk** християни, **ЯСТРУБЩИНА** ар. **Yathrib** Медіна, **КОМАРівка** ар. **qumari** місячний (ознака села. що живе за місячним календарем), **КОРЕНЬок**, **МУРАВЕЙна** ар. розм. **murafa** виклик до суду.

*Репліки Таранди дожили до наших днів на Лівобережжі: оз. **Трандина Прірва** і коп. **Трандина Ковбаня** Чг Ічня [17, с. 58–59] і с. • **ТАРАНДИНці** ар. **Tarandah** Пл ЛУБНИ ар. **Lubnan** Ліван: ^р. в'ЯЗОВиця **яси**; **СЕЛЮКів** **Salih-ХАЛЕПці** Halab, **ГОРОБІІ** ^Arabiya, **СОЛОНИця** **Салунія** ^Херсонес (Челебі), **БІВЦІ**, **ІСКІВЦІ**, **МАТЯШівка** скіф. **Matos** ^Ниж. Дунай [15, с. 188], **П'ЯТИГІРці**.

Рідкісний архаїзм (голосна -у- в основі!) зберігся у топонімі під Черніговом: • (7) кут **БУШТРИКівка** [17, с. 228] **Bustra** у с. **ХАЛЯВин** *al-Khulafā* ^халіфи Чг Чг: ^кут **ПОЛОВЕЩина**; с. **ПОЛУБОТки**, **П'ЯТИХАТки** ар. **fatuhah** мн. перемоги; рівч. **ЖАБиха** у с. **РИЖИКИ rūzah**, кут **БУДИЩе** село з аяном?, **ЖАБовщина** **Jābiya**, ліс **СОРОЧе** у с. **РЯБці**, ур. **БУДИЩе** у с. **ХРІНівка**.

Підсилюють левантійський вектор топонімії Глухівщини назви сусіднього з нею Шосткинського р-ну: • р. **БИСТЯР** на хут. **САМАРщина** **Samarra** См Шостка: ^**ЧАПЛІІвка**, **ТИМАНівка** монг. **тэмэн** верблюд; **КАЛИНовець** **Kalinikos**, р. **ЖУРАВЕЛЬ!** **Shurahbil** (Русов 1898, с. 15) [15, с. 200] п **ІВОТки** ар. **ibad** захисник рабів (божих), титул мусульм. володарів (Гафуров, с. 150) [21, с. 353] у с. **ІВОТ** ^р. **МУРАВЕЙна** ар. розм. **murafa** виклик до суду, **ВОВНа** alan, **ОСТРОУШКИ** перс. **ušt-** верблюд + груз. **užiki** від **Xužiki** ^мідійці (Rapp S.H., с. 217), **СВІРЖ**, **СОБИЧ**, -еве ар. **as-Saffah** перший халіф-аббасид, **ГАМАЛІІвка** ар. **gamal** верблюд, **ГУКове** ознака аяну.

Інші топоніми основні Бистр- містять нові подробиці подій: • р. **БИСТРА** 2 См Лебедин: **ГАЛУШки**, **ГЛУШ-**

ківка, **БЕРЕЗове**, **БАРАБАШівка**, **БУДИЛка**. **ГАРБарі**, **КАРАВАН**, **САВЕНки**, **ТУЧі** ^**ЯРОШі**, **ГАМАЛІІвка**, **РЯБІівка**, **ЧИЖове**, **САВОНиха**, **КОСТів**, **ВИСТОРОП**, **КОРІНне**, **ОПОЛОНівка**, **МЕЖИРІЧ**, **ГОСТРОБУРи**, **МОЛОЧне**, **ЯСНОПІлля**, **ПАДАЛки**, **ГОЛУБівка**;

• р. **БИСТРА** 2 См Охтирка: р. і с. **БАКІРівка** **Abu Bakr**, **РОЗСОХУВАТЕ** **Rosafa** + **abad**, **ГРІНченкове**, **РИБАЛЬське**, **ЖУРАВне**, **БУДИ**, **САДки**, **СОФІІвка**, **КОЗЯтин** *козія, **ШАБАЛТаєве** ар. **Jabulta**/сир. Gebhiltâ м. Джабулта у Дворіччі [8, с. 18] (пор. с. Хобултова Вл Волод.-Вл), **КОМАРівка** **qumari**, **ОЛЕШня**, **ВІЛЬХове**, **БУДне**, **ПОЛОГи** ар. **fallah** хлібороб, **ЖОЛОБи** ар. **salaba** хрести ^ШАПОВАЛівка, **КОРАБЕЛЬське**, **БУГРУВАТЕ**, **РИБОТень**, **ОБЕРТЕНЬ**, **ЯСЕНове**, **МОЛОДецьке**;

• р. **БИСТРИК** Чг Козелець: р. **БИСТРИця**; долина **СЕРГІІвка** у с. **Лебедівка**, **ОСТЕР**, **НАБІЛЬське** **Fanebal** бож. війни з храмом в Аскалоні; **КРЕХаїв**, оз. **ГЛУШки**, дол. **ДАВИДова**, кут **ЖУРАВЛІВКА** **Shurahbil**, кут **БУЛАХівка** у с. **ЛИХОЛІТки** ^ур. **РЯБцево**, **ЯВОНівщина**; бол. **БАДРАКове** ар. **badr** повня; бол. **ГУКОВІ ЯМИ** у с. **Пилятин**, **ТАРАСів** ^**ШАМИ!**, ^**ОПЕНЬКи**, **КОРНіїв**, **СОРОКОТичі**, **ОМЕЛЯНів**, **ОТРОХи** ^**МОРИВськ**, **БУДИЩе**, **КОРОП'є**, **САВИНка**. **ПОПенки**, **ОЛБин**, **ХРЕЩате**;

• рівч. **БИСТРИця** (у с. **Баранівка**) Чг **Семенівка**: **ГЛУХІВщина** ар. **halafa** ^присягати, **СЕРГІІвське**, **НОРИця** (Галаганівка), **РАКУТИ**, **РАКУЖа**, **ХАНДАБОКівка**, **БЕРЕЗОВий** **ГАЙ**, **БЕРЕЗова РОЩа**, **ПОГОРІЛЬці**, **ОЛЕКСАНДРівка**, **ОСТРів**, **ВІЛЬШанка**, **ТИМОНовичі**, **ЛУБНя**, **КОЗИЛівщина**,

• р. **БИСТРИця** (у с. **Вишевичі**) Жт **Радомишль**: **ГЛУХІВ** 2 ^**БЕРЕЗці!** (основа **Берез-**, очевидно, переосмислена з **Береж-**), с **БИСТРІівка**; р. **БИСТРІівка** у с. **Пилиповичі** ^**ЖУРАВЛинка**; **ХОМівка**, **БУДИЛівка**, **МЕЖИРІЧка**, **ФЛОНівка**, **БІЛка**, **САДки**, **ТЕКЛЯнівка**, **ЗАНЬки**, **РАКовичі**, **РАІівка**;

• р. **БИСТРИК** (у смт **Градизьк**) Пл **Глобине**: **ГЛУШКове**, **БІЛОУСівка**, **КОРДУБАНове**, **НовоСЕЛівка**, **КИРИЯКівка**, **ДЕМИДівка**. **ЯРЕСьки!**, **ЯРОШі**, **МАНЖЕЛія**, **ПОГРЕБИ**, **ЛУБЕНщина**.

Ці контексти знову спрацьовують на користь пояснення основи **Глух-/Глуш-** як імовірної репліки середньовічної реалії ар. **halafa** ^присягати [22, с. 61].

Після поразки армії імператора **Іраклія** на р. **Ярмук** дальший наступ арабів на Візантію від осені 634 р. вів проводир **Шурабіль**. Карта зберегла єдиний ойконім-репліку **Іракліівка** Вн, але сусідство її вражає:

• **ІРАКЛІівка** **Heraclius** Вн **Могил.-Под**: ^**ЖЕРЕБИЛівка**?!**Shurahbil**; **ЯРИШів** **Jarash** (знятий 636 р. саме **Шурабілем**), **ВАЗЛУівка** ар. **wasl** єднання, союз ^**ГАМУЛівка** ар. **gamal** верблюд, **ЮРКівці**, **ЯСТРУБна** ар. **Yathrib** Медіна ^Слобода-**ЯРИШівська**, **СУБОТівка** ар. **Sawad** Дворіччя; **ТАРАСівка**, **КОЗЛів** казій ^**НАГОРЯНИ**; **ГРАБовець** **harb** війна, **КРИЧАНівка**, **ІВОНівці**, **ТЕКЛівка**.

Перевірка здогаду: • **ЖЕРЕБИЛівка** **Shurahbil** Жт **Новоград-Вол.** **Піщів!** **Peshitta** [13, с. 479–487; 21, с. 767–768], **ДУБЛИНки**; р. **МОЛОДЯнка** п **ЖОЛОБ'Янки** ар. **sal-**

аба хрести; **ЖОЛОБ**не ^**БУДИЩА**; **МОЛОДЬ**ків, **ГОРБ**аша 2, **БРОН**ники, **БРО**нища ^**ДУБ**ники, **ЯВОР**івка габри/кафри, **ЛУЧ**иця, **КАЛИ**нівка, **ТАРАШ**анка, **ОРЕПИ** араби, **НеСОЛОНЬ**, **БЕРЕ**Гове, **ДЕРАЖ**ня Тараз на р. Талас, **КАНУ**ни Ханаан, **КОСЕН**ів Гасан-, **ЧИЖ**івка, **ЯР**унь; • **ЖЕРЕВ**Плля **Shurahbil** Кв Іванків: ^**СТАВР**івка гр. **stauros** хрест ^**РОЗ**-**ВАЖ**ів; **СТАНИШ**івка! **Tanūkh**- ^**БУХ**овичі, **МУСІЙ**ки ^**ПОТАЛ**івка, **ВОРОПА**ївка, **ПОТОК**и, **РУСАК**и ^**МАКА**-**Р**івка; **ЛЕОН**івка, **РАХВАЛ**івка.

За кілька десятиліть, ставши данниками Хозарії (що вже засвідчено у літописі), племена Наддніпрянщини тим самим опинилися й у протистоянні до арабів. Детально вивчено топонімічний слід *тривалої арабо-хазарської війни 710–737 рр.* [22, с. 64–103]. У арабських джерелах ці події засвідчені, на що звернув увагу акад. О. Прицак ще у праці 1939 р. про похід Мервана в Україну [23; 24, с. 174; 22, с. 82]. Однак у цих творах арабських істориків аль-Балазурі і аль-Куфі події тієї війни мають лише приблизну географічну прив'язку (напр., «річка слов'ян за Хозарією», де були взяті на продаж 20 тис. сімей слов'янських бранців з мирного населення). Фронтальні топонімічні студії 2008–2009 рр. імовірних теренів військових дій VIII ст. виявили тоді цілий пласт доказових синхоричних реплік.

І лише тепер з'ясовано, що арабський пласт топонімії України з прототипами переважно з Сирії та Палестини (*Трипілля, Халеп'я, Демешківці, Росава...*) пов'язаний з арабами-християнами IV–VI ст. Репліки їхніх генонімів (*Танюш-/С-таниш-, Салих-/Шалиг-, Г-/Хасан-...*) та супутніх історичних реалій (*Бистр-, Білокопит-, Яструб-, Мурав-...*) набувають цінності як мовний слід непростих контактів наших предків з Візантією у долітописні переламні часи. Це знання дійшло до нас в успадкованих нами прадавніх назвах річок і селищ України.

ДЖЕРЕЛА

1. Тищенко К.М. Сирійський пласт топонімії України візантійського часу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Східні мови та літератури.* №1(26). 2020. С. 37–44.
2. Пигулевская Н.В. Арабы у границ Византии и Ирана в IV–VI вв. Москва–Ленинград : Вид-во «Наука», 1964. 253 с.
3. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the fourth century. Washington: Dumbarton Oaks RLC, 1984, 2006. 632 p.
4. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the fifth century. Volume I. Part 2. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 1995. 1050 p.
5. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies. Washington: Dumbarton Oaks RLC, 2002. 469 p.
6. Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 2: Economic, Social and Cultural History. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 2009. 418 p.
7. Le Strange G. Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500. /London/, 1890. 604 p.
8. Le Strange, G. The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur. New-York, 1905. 536 p.
9. Тищенко К. М. Арабський пласт топонімії України VII–XIII ст. Київ : Вид-во «Четверта хвиля», 2008. 64 с.
10. Тищенко К. М. Араби на Півночі. *Східний Світ.* № 1. Київ, 2009. С. 88–108.
11. Тищенко К. М. Топонімічний слід в Україні арабо-хазарської війни 713–737 рр. *Вісник Львівського ун-ту. Серія філолог.* Львів, 2011. Вип. 53. С. 222–241.
12. Тищенко К. М. Мовне дзеркало правічного Степу. Україна: наука і культура. Вип. 37. Київ, 2019. С. 172–217.
13. Тищенко К. М. Долітописна мовна історія українців. Київ–Дрогобич : Вид-во «Посвіт», 2016. IV+752 с.

14. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Київ : Вид-во політ. л-ри України, 1973. 816 с.

15. Словник гідронімів України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1979. 783 с.

16. Словник мікрогідронімів України. Київ : Вид-во «Обереги», 2004. 448 с.

17. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернівці : Вид-во ПАТ «ПВК «Десна», 2013. 600 с.

18. Тищенко В. М. Науково-пізнавальний зміст методу топонімічного контекстування. *Вісник Львівського ун-ту. Серія філолог.* Вип. 59. Львів, 2013. С. 21–37.

19. Словник староукраїнської мови: У 2-х т. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1977–1978.

20. Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Підручник. Київ : Вид-во «Вища школа», 1980. 320 с.

21. Тищенко К.М. Іншомовна історія українців. Київ-Броди : Вид-во «Просвіта», 2018. 816 с.

22. Тищенко К.М. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. Київ : Вид-во «Аквілон-Плюс», 2011. 496 с.

23. Прицак О.Й. Похід Мервана ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин. *Нова зоря*, ч. 26 (1226), Львів, 9 квітня 1939 р.

24. Рибалкін В.С. Підступність «відомого» слова або читаючи ібн Хурдадбега. *Східний світ.* № 3. 2009. С. 172–178.

Tyshchenko K.M. The place-names Bystryk, Bilokopytovo, Shalykhyne, Yastrubshchyna emerged at the Arabo-Byzantine time

A group of Zhabye toponyms in Ukraine is akin with the name of Jābiya, the capital of Hassanids, the Christian Arabs federates of Byzantium. The history of this period was investigated, in particular, by N. Pigulevskaya and I. Shahid. The first Arab federates of Byzantium were Tanukhids (4th century), then Saliheids (5th century) and Hassanids (6th century). It is known that until the 8th century they were zealous Christians, venerated the Apostle Thomas and St. Sergius, whose shrine was in Syria (Rosafa-Sergiopolis). A trace of the historical presence of all three tribes is now found in the toponymy of Ukraine (Taniushivka, Stanyslivka (2); Salykha (3), Solyhy; Hasanivka, Khasanivka (2) etc.). In the vicinity of each object with such names, an accompanying context was found from synchronic and synchronous toponyms-replicas of Syrian prototypes (Rosava, Serhii, Polohy, Poloshky, Murafa, Muraveinia, Ivot etc.). This indicates the continued presence of Christian Arabs in the Middle Dnieper Area for three centuries. The arguments set forth refute the traditional thesis that direct contacts with Arabs were impossible, because Arabs were supposedly always separated from the Dnieper Area by Christian Byzantium. It turns out now that for three centuries the Arabs themselves were part of Byzantium.

This recently discovered contacts contribute to the re-evaluating of the whole problem. It was this period (IV–VI centuries) that could be the main time for the formation of that significant stratum of toponymical replicas in Ukraine from prototypes of Syria and Palestine, the first place names of which were noticed back in the 19th century (Trypillia, Halep: V. Zavitnevych, A. Sobolevs'kyj). As a result of a new targeted search, numerous replicas of the genonyms of Tanukhids, Saliheids and Hassanids were also found in the toponymy of neighboring lands – from the Czech Republic, Poland and Sorabs hence the regions of Russia on the upper West Dvina, Dnieper and Volga. In the light of the search, the Kopyt-, Bystr-, Yastrub- and Shalyh- stems of some Severian Area toponyms can, in particular, be replicas of the Syrian name of Jābiya – Gabita, the place names of Bustra in Palestine, Yathrib (Medina) in Arabia, and the genonym of the Saliheids, Byzantine federates of the 5th c. The realities of Islam present almost in all these contexts appear now not as synchronic, but as a chronologically subsequent layer of the revealed whole. It opens up a new vision of the complicated historical process in the Middle Dnieper Area in the IV–VIII centuries, the crucial time which followed here the period of the archeological culture of Cherniakhov-Sintana de Mureş.

Key words: Bystryk river, villages of Bilokopytovo, Shalykhyne, Yastrubshchyna; Byzantium, Caliphate, Syria, Palestine, Christian Arabs, toponymy of Ukraine, language contacts.

REFERENCES

1. Tyshchenko, K.M. (2020). Syrii's'kyi plast toponimii Ukrainy vizantiis'koho chasu [The Syrian Layer in the Toponymy of Ukraine from the Byzantine Epoch]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Skhidni movy ta literatury*, 1 (26). pp. 37–44. [in Ukrainian].
2. Pigulevskaja, N.V. (1964). *Araby u granic Vizantii i Irana v IV–VI vv. [Arabs on the Borders of Byzantium and Persia in the 4th–6th c.]*. Moscow-Leningrad: «Nauka» Publ. [in Russian].
3. Shahid, I. (1984, 2006). *Byzantium and the Arabs in the fourth century*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.

4. Shahid, I. (1995). *Byzantium and the Arabs in the fifth century. Volume I. Part 2*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.
5. Shahid, I. (2002). *Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.
6. Shahid, I. (2009). *Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 2: Economic, Social and Cultural History*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.
7. Le Strange, G. (1890). *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. London.
8. Le Strange, G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. New-York.
9. Tyshchenko, K. (2008). *Arabs'kyi plast toponimii Ukrainy VII–XIII st. Tezy dopovidi*. [The Arabian Layer in the Toponymy of Ukraine of the 7th–13th c. Abstracts] Kyiv: «Chetverta Khvyliia» Publ. [in Ukrainian].
10. Tyshchenko, K.M. (2009). *Araby na Pivnochi [Arabs on the North]*. *Skhidnyi svit*, 1, pp. 88–108. [in Ukrainian].
11. Tyshchenko, K.M. (2011). *Toponimichniy slid v Ukraini arabokhozars'koi viiny 713–737 rr.* [The Traces in the Toponymy of Ukraine of the Arabian-Khazar War of 713–737]. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriia filolohichna*, issue 53, pp. 222–241. [in Ukrainian].
12. Tyshchenko, K.M. (2019). *Movne dzerkalo pravichnoho Stepu*. [The Linguistic Mirror of the Eternal Steppe]. *Ukraina: nauka i kul'tura*, issue 37, pp. 172–217. [in Ukrainian].
13. Tyshchenko, K.M. (2016). *Dolitopysna movna istoriia ukrainsiv*. [The Pre-Chronical Language History of Ukrainians]. Kyiv-Drohobych: «Posvit» Publ. [in Ukrainian].
14. Sheliahin, D.O. (Comp.) (1973). *Ukains'ka RSR. Administratyvno-terytorial'nyi podil*. [Ukrainian SSR. Administrative Division]. Kyiv: «Vyd. polit. 1-ry Ukrainy» Publ. [in Ukrainian].
15. Nepokupnyi, A.P., Stryzhak O.S., Tsiluiko K.K. (Eds.). (1979). *Slovyk hidronimiv Ukrainy [A Dictionary of Hydronyms of Ukraine]*. Kyiv: «Naukova dumka» Publ. [in Ukrainian].
16. Zhelezniak, I.M., Karpenko, O.P., Luchyk, V.V., Poliarush, T.I., Stryzhak, O.S., Shul'hach, V.P. (Comp.). (2004). *Slovyk mikrohidronimiv Ukrainy [A Dictionary of Microhydronyms of Ukraine]*. Kyiv: «Oberehy» Publ. [in Ukrainian].
17. Pavlenko, S. (2013). *Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny [The Microtoponyms of the Chernihiv-Siverian Area]*. Chernihiv: PAT «PVK «Desna» Publ. [in Ukrainian].
18. Pashchenko, V.M., (2013). *Naukovo-piznaval'nyi zmist metodu toponimichnoho kontekstuvannia [The scientific ant epistemological Contents of the Toponymical Contextualization Method]*. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriia filolohichna*, issue 59, pp. 21–37. [in Ukrainian].
19. Hrynchyshyn, D.H., Humets'ka, L.L., Kernys'kyi, I.M. (Eds.). (1977–1978). *Slovyk staroukrain'skoi movy XIV–XV st.: U 2 t. [A Dictionary of the Old Ukrainian (14–15th cc.): In 2 vols.]*. Kyiv: «Naukova dumka» Publ. [in Ukrainian].
20. Zhovtobriukh, M.A., Volokh, O.T., Samilenko, S.P., & Slyn'ko, I.I. (1980). *Istorychna hramatyka ukrains'koi movy. [A Historical Grammar of the Ukrainian]*. Kyiv: «Vyshcha shkola» Publ. [in Ukrainian].
21. Tyshchenko, K.M. (2018). *Inshomovna istoriia ukrainsiv. [A neighbor languages history of Ukrainians]*. Kyiv-Brody: «Prosvita» Publ. [in Ukrainian].
22. Tyshchenko, K.M. (2011). *Khalifat i sivera: toponimichnyj slid v Ukraini. [The Caliphate and Siverian Tribe: Toponymical Traces in Ukraine]*. Kyiv: «Akvilon-Plius» Publ. [in Ukrainian].
23. Pritsak, O.Y. (1939). *Pokhid Mervana ibn-Muhammeda v Ukrainu 735 r. Storinka z ukrains'ko-arabs'kykh vziemyn [The Campaign of Mervan ibn-Muhammed in Ukraine in 735 AD. A Page from the Ukrainian-Arab Relations]*. *Nova zoria*, 26 (1226). [in Ukrainian].
24. Rybalkin, V.S. (2009). *Pidstupnist' «vidomoho» slova abo chytaiuchy ibn Khurdadbeha. [The insidiousness of a «known» word or on reading of ibn-Khurdadbeh]*. *Skhidnyi svit*, 3, pp. 172–178. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903,5–033.6(477.51):902(091)

В.І. Троцька

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК СІВЕРЩИНИ

У статті висвітлюються питання вивченості глиняних виробів у похованнях давньоруського часу на території Сіверської України. Поховальні пам'ятки в даному регіоні розпочали досліджувати з XIX століття. Значний внесок в їх вивчення зробили вчені-археологи Дмитро Самоквасов, Борис Рибаків, Давид Бліфельд, Олександр Шекун, Володимир Коваленко, Олександр Моця та інші. Протягом цього часу розкопано велику кількість поховальних пам'яток: курганних, ґрунтових могильників, кенотафів та ін., що дозволило значно розширити джерелознавчу базу про поховання X–XIII ст., здійснені як за обрядом інгумації, так і за обрядом кремації. Звернена увага на курганні могильники, в яких серед поховального інвентаря виявлено глиняні вироби, переважно посуд. Останній у похованнях був не лише вмістилищем для праху покійного, але й для ритуальної їжі та питва померлого, адже наші пращури вірили в потойбічне життя.

На території Сіверської України глиняний посуд у курганних могильниках виявлено в Чернігові, Седневі, Любечі, Шестовиці, Гуцині (Чернігівщина), Вирівці, Волокитині на Сумщині. Необхідно зазначити, що під час розкопок знайдено різні типи глиняного посуду: глекоподібні й кувалеподібні посудини, миски, амфори, але найчастіше зустрічаються горщикоподібні посудини різної форми й розміру. Зафіксовано способи розташування «поховальних урн» у могилах (у центрі вогнища, у південно-східній частині вогнища, південній, східній, південно-західній тощо) та посуд із ритуальною їжею як при кремації, так й інгумації покійного. За твердженням дослідників, у могилу могли ставити як вживані посудини, в яких варили та споживали страву, так і нові глиняні посудини, що підтверджено давньоруськими писемними та іноземними джерелами. Окрім того, фрагменти кераміки виявлено і в курганних насіпах. Ці знахідки археологи пов'язують із обрядом биття посуду на могилі померлого після його поховання.

Ключові слова: дослідники, глиняний посуд, поховальні пам'ятки, Сіверська Україна, ритуальна їжа, розкопки.

Актуальним завданням сучасної археологічної науки є вивчення пам'яток різних археологічних культур того чи іншого регіону. У цьому контексті важливим питанням є дослідження пам'яток давньоруського часу Сіверської України, вивчення яких розпочалося з XIX ст. та триває й до сьогодні. Аналіз матеріалів дає можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, які відбувалися у давньоруському суспільстві упродовж X–XIII ст. Історія досліджень поховальних пам'яток цього регіону налічує майже два століття. Розкопано велику кількість курганних і безкурганних могильників, кенотафів тощо, розглянуто елементи поховального обряду, який формувався під впливом етнічних і релігійних факторів [2–4; 12; 17; 18; 20; 25; 26; 30]. Дана стаття є спробою систематизації відомостей про досліджені поховальні пам'ятки давньоруського часу на території Сіверської України, де серед поховального інвентаря виявлено глиняні вироби, зокрема посуд. У археологічній літературі такий посуд називають ритуально-міфологічним. Він призначався для зберігання, споживання ритуальної їжі і питва, виконував функції супутнього інвентаря при похованні померлого, служив урною для праху під час кремації. Пізніше, під впливом нової релігії (християнства), звичай покладання в могилу посуду поступово зникає [19]. Наявність глиняного посуду в могилах, у першу